

Örsagnaskáld með meiru Knappir textar og önnur ritmennska Franz Kafka

Á árinu sem er að líða hefur þess víða verið minnst að öld væri aliðin frá andláti eins þekktasta sagnaskálds nútímans, Franz Kafka. Hann fæddist 3. júlí 1883 í borginni Prag í Bæheimi sem var þá hluti af keisaradæminu Austurríki-Ungverjaland. Hann lést úr berklum á hjúkrunarheimili í þorpinu Kierling nálægt Vínarborg þann 3. júní 1924. Rithöfundarferill hans er sérstakur á marga lund. Í ljósi frægðar hans og þeirrar vitneskju að hann hafi ekki verið nema tæplega fjörutíu og eins árs að aldri er hann lést, kynnu einhverjir að telja að þessi höfundur ýmissa margumræddra verka hljóti að hafa verið bráðger ritsmiður, jafnvel ungstirni í bókmenntaheiminum. Sú var ekki raunin. Að vísu fékk Kafka áhuga á sagnalist á menntaskólaárum en var ekki ánægður með fyrstu tilraunir sínar og fargaði þeim. Síðar meir kvaðst hann ekki hafa verið burðugur ungur maður, hvorki í námi né almennri framgöngu.

Það tók að rætast úr því eftir að hann hóf háskólanám árið 1901. Hann ákvað að nema lögfræði og útskrifaðist með doktorsgráðu í þeirri grein frá Karlsháskóla í Prag sumarið 1906. Tveimur árum síðar var hann kominn í framtíðarstarf hjá tryggingarfyrirtækinu Arbeiter-Unfall-Versicherungs-Anstalt (ekki beint knappt eða skáldlegt heiti: Verkalýðsslysatryggingastofnun). Hann þótti afbragðsstarfsmaður og færðist þar síðar upp í starf millistjórnanda. Á háskólaárunum hafði hann verið í félagsskap bókmenntasinnaðra nemenda og þá oftast en ekki Max Brods sem var þýskumælandi

gyðingur eins og Kafka, en Brod vakti snemma athygli fyrir skrif sín og fyrirlestra. Kafka fékk endurnýjaðan áhuga á ritlist á þessum árum og gerði hvað hann gat til að sinna eigin ritverkum meðfram atvinnu sinni en það reyndist oft þrautin þyngri.¹

Árið 1908 birtust átta stuttar sögur hans – örsögur – í tímaritinu *Hyperion* sem gefið var út í München í Þýskalandi. Þetta voru fyrstu skáldverk hans sem birtust á prenti. Sögurnar bera þar ekki heiti hver um sig en birtast undir sameiginlegri yfirskrift: „Betrachtung“, eða „Athugun“. Meðal þeirra er eftirfarandi saga sem síðar fékk heitið „Leiðin heim“ („Der Nachhauseweg“). Þar mælir sögumaður sem læst vera keikur en sjálfsmýnd hans reynist fremur flóktandi og byggist á ímynduðum tengslum hans við umhverfið sem og við fortíð jafnt sem framtíð. Hér koma fram viðfangsefni og einkenni sem áttu eftir að fylgja höfundinum: átök kunnugleika og framandleika, samspil mannsævinnar og rýmiskennar og spurningar um heimaslóðir manns, eðli þeirra og stöðugleika. Sterk tók hans á sögu í knöppu formi speglast í írónískri umgjörð þrumuveðurs og tónlistar, þar sem þrumurnar virðast færa sögumanni þrótt en tónlistin í garðinum dregur ekki úr bakþönkum hans þegar heim er komið.

Sjáið sannfæringarmátt andrúmsloftsins að loknu þrumuveðri! Verðleikar mínir verða mér ljósir og bera mig ofurlíði, þótt ég streitist reyndar ekki á móti.

Ég þramma og gönguhraði minn er gönguhraði þessa götuhelmings, þessarar götu, þessa borgarhluta. Ég er í raun ábyrgur fyrir allri barsmið á hurðir, á borðplötur, fyrir öllum skálaræðum, fyrir elskendum í rúmum sínum, í hálfbyggðum húsum, upp við húsveggi í skuggalegum götum, á hvílubeðum vændishúsanna.

Ég met fortíð mína andspænis framtíð minni, og finnst hvortveggja mikilfengleg, get hvoruga tekið fram yfir hina og hlýt einna helst að átélja það óréttlæti að forsjónin skuli vera mér svona hliðholl.

Einungis þegar ég stíg inn í herbergið mitt fæ ég dálitinn bakþanka, án þess þó að mér hafi fundist neitt vera hugleiðingarvert meðan ég gekk

1 Mikið hefur verið skrifað um æviferil Franz Kafka en enginn hefur gert það eins rækilega og Reiner Stach í vísamiklu þriggja binda ritverki: *Kafka. Die Jahre der Entscheidungen* (2002), *Kafka. Die Jahre der Erkenntnis* (2008) og *Kafka. Die frühen Jahre* (2014). Þetta stórvirki hefur verið þýtt á ýms tungumál.

upp stigann. Það stoðar mig lítt að opna gluggann upp á gátt og að enn sé verið að leika tónlist í garði nokkrum.²

Þáttaskil

Kafka var kominn undir þrítugt þegar fyrsta bók hans birtist – sagnasafnið *Athugun (Betrachtung)* ber ártalið 1913 en kom út í desember 1912. Hann notar yfirskrift örsagnanna átta frá 1908 sem heiti á bókinni en þar endurbirtir hann það efni og bætir við tíu sögum. Sögurnar átján mynda vissa syrpu, laustengdan sagnasveig, eins og nánar verður vikið að síðar.

Á fyrri hluta ársins 1913 komu einnig út smásagan „Dómurinn“ („Das Urteil“), í ársritinu *Arcadia*, og sagan *Kyndarinn (Der Heizer)* sem stakt bókarkver. Með „Dómnum“ þótti Kafka sem hann hefði loks stigið kraftmikið skref inn í heim sagnaskáldskapar. Þann 23. september 1912 skrifar hann eftirfarandi í dagbók sína: „Söguna „Dóminn“ skrifaði ég í einni lotu aðfaranótt 23. september, frá því klukkan tíu um kvöldið til sex um morguninn. Fótleggina, stífa eftir setuna, gat ég vart dregið undan skrifborðinu. Skelfileg áreynslan og gleðin yfir því hvernig sagan varð til fyrir mér, hvernig mig bar áfram með straumi.“ Hann rifjar upp andartök á þessari skrifnæturferð. „Klukkan tvö leit ég í seinasta skipti á úrið. [...] Ásýnd hins ósnerta rúms, eins og það hefði verið borið inn rétt í þessu. [...] *Aðeins með þessu móti* er hægt að skrifa, aðeins í slíku samhengi, með svo afdráttarlausri upplúkningu líkama og sálar.“³

Segja má að smásagnahöfundurinn Kafka verði til þessa nótt og á næstu árum komu frá honum fleiri merkisverk í þeirri bókmenntagrein. Auk „Dómsins“ ber þar hæst sögurnar „Í refsínýlendunni“, „Sveitalæknir“, „Skýrsla handa akademíu“, „Hungurlistamaður“, „Söngvarinn Jósefína eða Músapjóðin“ og „Bygging kínverska múrsins“.

2 Franz Kafka, „Leiðin heim“, *Umskiptin og aðrar sögur*, 26.

3 Franz Kafka, *Tagebücher 1910-1923*, bls. 183–184 (áhersla skv. frumtexta). Hér notast ég við þýðingu mína í eftirmála sem ég samdi við sagnasafn Kafka *Umskiptin og aðrar sögur*, 359–360.

Á hinn bóginn kann að vera hæpið að gleypa við fullyrðingu hans um að þetta sé hin eina og rétta aðferð við sagnaskrif (þótt spauga megí með að hún geti komið sér vel fyrir mann sem er í fullri vinnu við önnur störf úti í bæ). Viðfangsefni „Dómsins“ á sér raunar sinn aðdraganda. Sagan snýst um átök fedga en slíkt tvítog var talsvert á döfinni í bókmenntum þessara tíma og Kafka hafði lengi átt í erfiðum samskiptum við föður sinn. Og skömmu áður hafði hann – tæplega þrítugur piparsveinn sem enn bjó á æskuheimili sínu – kynnst konu frá Berlín, Felice Bauer að nafni, og skrifað henni í framhaldinu bréf þann 20. september. Hún er áreiðanlega á sveimi í huga hans þegar hann skrifar söguna (og sagan er tileinkuð henni) og raunar áttu þau eftir að trúlofast tvisvar þótt ekkert yrði af fyrirhuguðu hjónabandi. En hvernig sem lífsþræðir höfundar tengjast í þessari sögu er ljóst að honum er fleytt áfram af innblæstri við skrifin og það eru dramatískar sviptingar í þessari sögu – og skammt frá hversdagsamstri að endimörkum lífsins.

Þessi sögunótt í svefnherbergi Kafka haustið 1912 markaði vissulega þáttaskil. Hún leiddi þó ekki til þess að hann sneri sér alfarið að smásagnaskrifum heldur færði honum víðtækari trú á eigin ritmennsku. Og úr því að vikið var að *aðdraganda* hinnar frjóu ritmennsku umrædda nótt, þá má spyrja hvort það orð eigi ekki líka við um stuttu prósatextana átján í bókinni *Athugun*, sem áður var nefnd. Þeir voru skrifaðir á löngum tíma. Örsagnabókin verður til á hikandi og hægán máta, semsé með allt öðrum hætti en smásagan „Dómurinn“ – í raun fremur í anda þess hiks sem Kafka leit stundum á sem lífsmáta sinn og vék að í fleygum orðum í dagbók um áratug síðar: „Líf mitt er hikið fyrir fæðinguna.“⁴ Þrátt fyrir hvatningu Max Brods hikaði Kafka við að koma handritinu á framfæri – hann taldi það of mikið þunnildi og að sumar sögurnar væru auk þess orðnar nokkurra ára gamlar. Hugsanlega bar hann þessar sögur ósjálfrátt saman við smásagnaformið, einkum áður en hann náði sjálfur traustum tókum á því. Sé skyggnt yfir feril hans bendir sitthvað til þess að hann hafi verið að þreifa eftir eigin frásagnaraðferð í skugga annars vegar smá-

4 Franz Kafka, *Tagebücher 1910–1923*, 350.

sögunnar, sem var orðin veigamikil og áberandi bókmenntagein á Vesturlöndum, ekki síst fyrir tilstilli dagblaða og tímarita, og hins vegar skáldsögunnar, en fyrrnefndir miðlar höfðu reyndar einnig átt drjúgan þátt í að bera hana uppi sem framhaldssöguform á sigurgöngu hennar á 19. öld.

Loks sendi Kafka þó handritið til Rowohlt-forlagsins í Leipzig í Þýskalandi. Þar á bæ var fallist á útgáfu og Kafka fékk útgáfusamninginn í pósti 21. september 1912. Hugsanlega hefur sú sending, sú staðfesting á að hans fyrsta bók væri væntanleg, átt þátt í þeim sköpunarham sem rann á hann að kvöldi næsta dags.

Og það fór fleira í gang. Kafka hafði á menntaskólaárunum fengið þá hugmynd að semja Ameríkuskáldsögu en hætti við það og fleygði þeim skrifum. Vorið 1907 byrjaði hann á skáldsögu sem varð aldrei nema brot, um 25 blaðsíður sem voru birtar að honum látnum undir heitinu „Brúðkaupsundirbúningur í sveitinni“ („Hochzeitsvorbereitungen auf dem Lande“). Árið 1911 hófst hann aftur handa við Ameríkuskáldsögu og var kominn allnokkuð áleiðis með handrit þegar leið fram á næsta ár en fannst þetta verk einnig misheppnað. Í dagbókarfærslunni 23. september 1912 ber hann einmitt saman hina innblásnu tilurð smásögunnar og það „óskaplega flatlendi“ sem honum fannst hafa einkennt skáldsagnaskrif sín. Hann var þó ekki á því að gefast upp á Ameríkuskáldsögunni og þremur dögum síðar hófst hann enn á ný handa við hana frá byrjun. Þann 29. september skrifar Max Brod í dagbók sína: „Kafka himinlifandi og skrifar heilu næturnar. Skáldsögu sem gerist í Ameríku.“⁵ Brod notar orðið „Ekstase“ um ástand Kafka – en það sprettur væntanlega einnig af öðrum skrifum, því 27. september hafði borist svarbréf frá Felice Bauer og Kafka brást umsvífalaut við því. Þar með var hafið eitt þekktasta bréfasamband síðustu aldar og stóð það í fimm ár. Bréfin frá Felice varðveittust ekki en hún geymdi bréf hans og þegar þau voru birt árið 1967 varð sú bók stærsta ritverk Kafka, enda skrifaði hann henni af miklum ákafa, einkum framan af – iðulega eitt bréf á dag og stundum tvö.

5 Þær dagsetningar sem hér hafa verið tilgreindar eru ýmist sóttar í dagbækur Kafka eða í bókina *Kafka von Tag zu Tag. Dokumentation aller Briefe, Tagebücher und Ereignisse* eftir Reiner Stach, 170–171. Stach styðst m.a. við dagbækur Max Brods.

En Kafka fann samt tíma til enn frekari athafna á ritvellingum, því að 17. nóvember 1912 hóf hann að semja sögu sem varð að nýllu og fékk heitið „Umskiptin“ („Die Verwandlung“). Hann lauk við hana aðfaranótt 7. desember en dró reyndar að fá hana útgafna í tæp þrjú ár, eða til haustsins 1915. Hún er lengsta saga sem hann gekk frá til útgáfu og hefur alla tíð verið eitt þekktasta verk hans en sjálfur kvaðst hann ekki vera ánægður með lokahluta sögunnar. Hann hafði áður (1904–1906 og aftur 1909–1910) gert tilraun til að skrifa nýllu sem kom út að honum látnum, ókláruð og í tveimur gerðum, undir heitinu „Bardagalýsing“ („Beschreibung eines Kampfes“) og hann átti síðar, 1922 og 1923, eftir að gera tvær atlögur í viðbót að nýlluforminu, en þær voru einnig birtar ófrá-gengnar síðar meir: „Rannsóknir hunds“ („Forschungen eines Hundes“) og „Byrgið“ („Der Bau“).⁶

Þá er þess að geta að um miðjan október 1914 leggur Kafka frá sér Ameríkuhandrit sitt, langt komið en samt ófrágengið.⁷ Fyrr á því ári hafði hann ráðist í að skrifa aðra skáldsögu, sem síðar fékk heitið *Der Prozess* (*Réttarhöldin*). Hann fór einnig langleiðina með hana en snemma árs 1915 var hún líka lögð til hliðar. Það er svo allnokkru síðar, á árinu 1922, sem Kafka gerir þriðju ítarlegu til-raunina til að koma saman skáldsögu – en hvarf frá henni í miðri málsgrein (án punkts). Þessi stærsta skáldsaga höfundarins birtist síðar undir heitinu *Das Schloss* (*Höllin*).

Ellefu og hálf t ár

Af framangreindu má ráða að flest helstu ritverk sín skrifaði Franz Kafka frá og með haustinu 1912. Það tímabil hefst með fyrsta

6 Þessar tvær nýllur eru væntanlegar á íslensku ásamt fleiri verkum Kafka í bók sem birtast mun hjá Forlaginu undir heitinu *Byrgið* á komandi ári.

7 Max Brod sá um útgáfu þessarar skáldsögu árið 1927. Hann lét hana heita *Amerika* og tók þá m.a. mið af því hvernig Kafka vísaði til skáldsögunnar í samtölum þeirra. Í tveimur skriflegum tilvikum (í dagbók og bréfi) vísar Kafka hinsvegar til sögunnar sem „Der Verschollene“ („Hinn horfini“) og hefur sá titill verið notaður í útgáfum á þýsku á síðustu áratugum. Skáldsagan hefur komið tvisvar út á íslensku, í bæði skiptin undir heitinu *Amerika*. Vandinn sprettur af því að Kafka hafði oftast þann hátt á að gefa skáldsverkum sínum ekki nafn fyrr en þau voru frágengin til útgáfu, og hann lauk aldrei við þessa skáldsögu. Hún er, eins og hinar skáldsögurnar tvær, meðal „brotanna“ sem hann skildi eftir á frásagnarferli sínum. Sá vandi sem að þessum titli snýr er til umræðu í eftirmála sem ég skrifaði við 2. útgáfu verksins á íslensku: *Amerika*, sjá 341–346.

bréfinu til Felice Bauer og síðan smásögunni „Dómnum“, svo sem fyrr sagði, og því lauk með annarri smásögu, „Söngvaranum Jósefinu eða Músapjóðinni“, sem Kafka skrifaði í mars 1924, orðinn mjög heilsutæpur og átti ekki nema rúma tvo mánuði eftir ólifaða. Höfundarverkið sem til verður á þessu tímabili, sem nemur ellefu og hálfu ári, er óvenjulegt en jafnframt umfangsmikið. Ekki síst ef lítið er til þess að höfundurinn sinnti ábyrgðarstarfi af öðru tagi mestallan þennan tíma og að hann veiktist af berklum í ágústmánuði 1917 og var misvinnufær eftir það.

Það efni sem Kafka samdi á þessu frjóa tímabili rataði að vísu ekki nema að takmörkuðu leyti fyrir augu almennra lesenda á meðan hann lifði, það er að segja sjö lítil sagnakver sem út komu á árunum 1913–1924; þau rúmast vel saman í einni bók.⁸ Að „Umskiptunum“ frátöldum lánaðist Kafka ekki að ljúka neinni af lengri sögum sínum, það er að segja skáldsögum og nóvellum. Útgefandi hans, sem vissi að Ameríkuskáldsagan var í vinnslu, var ólmur að fá hana í hendur en Kafka sendi honum að lokum einungis fyrsta kaflann, „Kyndarann“. Hann birtist sem stakt bókarkver 1913, sem fyrr segir, en undirtitill þess vottar raunar um að eitthvað vanti. Fullu nafni heitir bókin nefnilega *Der Heizer. Ein Fragment* eða *Kyndarinn. Brot*. Með þessu heiti má segja að Kafka vísi til þess vægis sem hugtakið „Fragment“ hafði öðlast í þýsku rómantíkinni. En hann vildi greinilega ekki taka of mikið út á þann reikning því að þótt hann birti frásagnarkafla úr *Réttarhöldunum* í bókinni *Sveitalæknir* árið 1919 stendur kaflinn („Fyrir dyrum laganna“) þar sem sjálfstæð saga.⁹

Endalaust má velta því fyrir sér hvers vegna þessi sagnameistari fann ekki leiðir sem hann var sjálfur sáttur við til að ganga frá þremur skáldsagnahandritum sem virðast ekki eiga langt í land og það sama má segja um fyrrnefnd nóvelluhandrit frá 1922 og 1923. Endanleg svör við því eru utan seilingar, þótt einhver vísbending kunni að leynast í óánægju Kafka sjálfs með lokaatriði *Umskiptanna*. Eftir lát Kafka tók Max Brod að sér að ganga frá óbirtum handritum hans til útgáfu, þótt höfundurinn hefði beðið hann um að farga öllu því efni. Fyrst komu skáldsögurnar þrjár út og síðar nó-

8 Þannig hafa þau birst á íslensku, í bókinni *Umskiptin og aðrar sögur*.

9 Í bókinni *Sveitalæknir* má reyndar einnig lesa söguna „Draum“ með Jósef K., söguhetju *Réttarhöldanna*, í aðalhlutverki, en þá sögu er hins vegar ekki að finna í handriti *Réttarhöldanna*.

vellur og styttri sögur sem og margvíslegt annað efni úr vinnubókum Kafka. Um miðja síðustu öld var hann orðinn þekktur höfundur víða um lönd og þá fór enn stækkandi það höfundarverk hans sem kom fyrir almenningssjónir. Ritlist Kafka á sér ýmsar birtingarmyndir og opinberast með sérstökum hætti í bréfum hans sem hafa mörg varðveist. Bréf hans til þriggja einstaklinga hafa birst í bókum sem orðnar eru mikilvægur þáttur í bókmenntaarfleifð hans, þótt þessi skrif geti vart talist til skáldskaparverka í venjubundnum skilningi. Þetta eru söfn bréfa til tveggja kvenna sem Kafka tengdist tilfinningaböndum (*Briefe an Felice* og *Briefe an Milena*) og ítarlegt uppgjörbréf hans til föður síns, bréf sem gjarnan er talið til lykilverka höfundarins en rataði aldrei alla leið til viðmælandans.¹⁰ Þá eru ótaldar dagbækur hans sem einnig voru gefnar út um miðja tuttugustu öld og í þeim kynnist lesandi margvíslegum brotum úr vinnuferli rithöfundarins.

Þannig jókst umfang og fjölbreytileiki ritverka Kafka með vaxandi frama hans á vettvangi heimsbókmennta. En það var ekki að ástæðulausu að Brod vatt sér fyrst í að ganga frá skáldsögunum þremur til útgáfu (á árunum 1925 til 1927). Hann vissi að sú bókmenntagrein hefði mestan skriðþunga, enda leið ekki á löngu uns farið var að þýða skáldsögurnar úr þýsku á ýmis tungumál. Nóvellan *Umskiptin* fór einnig víða og hefur reyndar stundum verið kölluð skáldsaga í kynningum og umræðu. Óhætt er einnig að kalla Kafka einn viðurkenndasta smásagnahöfund Evrópu og þótt víðar sé leitað – og vísa ég til þeirra smásagna sem áður voru taldar upp. Þá hafa þeir sem leggja sig eftir sögum Kafka oft orðið áhugasamir um ævi hans og lífsaðstæður – og ævisagan er oftast en ekki tengingin yfir í þá athygli sem bréf hans og dagbækur hafa fengið.

Örsmáar sögur

Það er því af nógu að taka þegar fengist er við Franz Kafka og kannski engin furða að einhverjir telji að sú gerð sagnaskáldskapar sem er inntak og auðkenni fyrstu bókar hans sé aukabúgrein eða

10 *Bréf til föðurins* er til í íslenskrí þýðingu Ástráðs Eysteínssonar og Eysteíns Þorvaldssonar sem út kom hjá Forlaginu 2008. Þeir þýddu einnig syrpur úr bréfum Kafka til Felice og Milenu. Þær birtust í sérstöku Kafkahefti tímaritsins *Bjarts og frú Emilíu*, nr. 10, 1993.

forspil ungs höfundar sem ætlaði sér annað og meira. Áður var bent á að Kafka hafi sjálfur verið efins um að bókin *Athugun* hefði nógu mikið til að bera sem fyrsta verk höfundar – sem var auk þess kominn á þrítugasta aldursár. Þessi bók er tilraun um hið smáa eða stutta í sagnagerð, í henni eru að minnsta kosti sextán *örsögur*, með hliðsjón af notkun þess hugtaks sem er fremur nýlegt í íslensku samhengi en var þó komið á kreik nokkru fyrir síðustu aldamót. Á undan og eftir örsögnum sextán eru tvær nokkuð lengri frásagnir (sem mega þó einnig kallast örsögur). Þær ramma inn safnið og undirstrika í sameiningu ákveðnar aðstæður, andstæður og þemu í þeim sagnasveig sem hér er á ferð, sem og ýmskonar samspil kyrrstöðu og hreyfanleika sem í honum má sjá. En áður en skyggst er frekar í þessa bók vil ég bregða upp örsögu sem kann að virðast sú einfaldasta sem Kafka setti saman og fjallar einmitt um ferð. Hann skrifaði hana (án titils) fremur seint á ferlinum, þ.e. síðla árs 1920, og Max Brod fann hana ásamt ýmsum öðrum textum í eftirlátnum ritum höfundar:

„Æ,“ sagði músin, „veröldin þrengist með degi hverjum. Í fyrstu var hún svo víð að ég varð hrædd, ég hljóp áfram og gladdist við að sjá loks í fjarska múra á hægri og vinstri hönd, en þessir löngu múrar stefna svo hratt hvor að öðrum að ég er þegar komin í síðasta herbergið og þarna í horninu er gildran sem ég hleyp í.“ „Þú þarft ekki annað en breyta um stefnu,“ sagði kötturinn og át hana.¹¹

Þetta er ein af allnokkrum dýrasögum Kafka en í þeim minnir hann í senn á ríkulega hefð dýrasagna í bókmenntaheiminum og á margvíslegt dýrseðli mannsins. Músinn er iðulega holdgerving smæðarinnar (og þar á meðal þessarar smáu sögu) og kötturinn er hinn stóri ógnvaldur mýslu – en hún á það jafnframt til að vera sníkjudýr mannsins og kisa í því tilviki þjóðþrifaskepna. Yfir hinum snöggu endalokum – „leik“ kattarins að músinni – svífur andi annars sagnaforms sem gjarnan er stutt í spuna: nefnilega brandarans eða skrátlunnar. En ef höfundur er að bregða á leik með táknræna (allegóríska) merkingu sögunnar, þá vakna spurningar um hlut

11 Franz Kafka, „Lítill saga“, þýð. Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson, *Bjartur og frí Emília*, 42.

„veraldarinnar“. Þetta sögukorn rúmar allan heiminn og það er víðátta hans sem vekur músinni ugg og gæti virst hrekja hana á flóttu, en raunar er eingöngu sagt að hún „hlaupi áfram“. Hún gleðst er hún sér múra, semsé mannanna verk, á báðar hendur en þeir stefna hratt hvor að öðrum og því þrengist veröldin „með degi hverjum“. Þessi tímavísun „teygir“ á sögunni; þetta er semsé heilmikið ferðalag – er þetta kannski gjörvallt æviskeið söguhetjunnar, frá því hún kom út í heiminn og þangað til að komið er að gildrunni sem útbúin hefur verið í ysta horni, í „síðasta herberginu“? Ætla má að kötturinn hafi fylgt henni eftir og nú bendir hann á þann kost að breyta um stefnu – fara semsé rակleitt í gin hans. Hjá gildru verður ekki komist.

Sagan er því ekki alveg eins einföld og ætla mætti og hún ber þess vitni hversu snjallar jafnvel hinar fábrotuustu sviðsetningar þessa sagnaskálds eru. Þessi saga, sem og fleiri eftir Kafka, minnir að sumu leyti á sjónarsviðin í teikningum hans. Kafka gaf sögunni ekki heiti frekar en flestum þeim verkum sem hann gekk ekki frá til útgáfu, en Max Brod birti hana undir heitinu „Kleine Fabel“. „Fabel“ er á þýsku notað um dæmisögur þar sem dýr eru oftast ekki í „mannlegum“ hlutverkum og einnig stundum um annarskonar sögur með fantasíubrag, „fabúlar“ – en hugtakið er einnig notað almennt um grundvallarburðarás í hverskonar frásögnum. Örsögur síðari tíma eiga sér ýmis fordæmi í stuttum frásögnum fyrri alda og Kafka tók ákveðið mið af dæmisögum og öðrum líkingasögum og allegóríum, um leið og hann galt þó varhug við of einföldum eða gagngerum táknrænum skilningi, meðal annars trúarlegum, sem sæktist eftir að flytja merkingu frásagna alfarið á annað svið. Um þetta samdi hann reyndar sérstaka örsögu sem heitir „Um dæmisögurnar“:

Margir kvarta yfir því að orð spekinganna séu alltaf einungis dæmisögur en ónothæf í hversdagslífinu, og það er eina lífið sem við eigum. Þegar spekingurinn segir: „Farðu yfir um“, þá á hann ekki við að ganga skuli yfir á hina hlið götunnar, sem hægt væri að gera ef árangurinn væri þeirrar ferðar virði, heldur á hann við einhvern ævintýraheim fyrir handan, eitthvað sem við þekkjum ekki, sem hann fær ekki lýst nánar og sem getur því alls ekki hjálpað okkur hér. Allar þessar dæmisögur hafa eigin-

lega það eitt að segja að hið óskiljanlega sé óskiljanlegt og það vissum við fyrir. En það sem við stritum við dag hvern eru aðrir hlutir.

Við þessu sagði maður nokkur: „Hversvegna veitid þið mótspyrnu? Ef þið færud eftir dæmisögnum, þá værud þið sjálf orðin dæmisögur og þar með laus undan hinu daglega striti.“

Annar sagði: „Ég skal veðja að þetta er líka dæmisaga.“

Sá fyrsti sagði: „Þú vinnur.“

Hinn sagði: „En því miður einungis í dæmisögunni.“

Sá fyrsti sagði: „Nei, í raunveruleikanum; í dæmisögunni tapaðir þú.“¹²

Þetta er slungið dæmi um sjálfsögu; sögu sem fjallar um sjálfa sig og jafnframt um samsetningu og gildi sagna af ákveðnu tagi – og hún ber jafnframt vissan keim af gátu sem er ein af hinum hefðbundnu textategundum sem örsagan sækir til. Það lítur út fyrir að mælendur séu tveir, en við nánari athugun eru þeir (að öllum líkindum) þrír, því að fyrst tekur til máls einhver sem greinir frá kvörtunum „margra“ yfir því hvernig spekingarnir beiti dæmisögum. Þá kemur maður nokkur sem í fyrstu mætti ætla að talaði fyrir hönd spekinganna og segir að ef fólk fylgdi dæmisögnum þá yrði það sjálft að dæmisögu – en um leið og þetta er skilið sem kaldhæðin athugasemd um tilfærslu yfir í handanheim snýst merkingin við. Þegar viðmælandi hans segist veðja að þetta sé líka dæmisaga, þá veðjar hann rétt samkvæmt kaldhæðnum skilningi þess fyrrnefnda á raunveruleika dæmisagna – þær séu gagnslausar þegar kemur að því að flytja okkur yfir í annan heim. Þess vegna tapar viðmælandinn „í dæmisögunni“.

Þótt Kafka hefði áhuga á menningararfi gyðinga og þar með ýmsu sem snertir trúarbrögð þeirra, var hann veraldlega sinnaður maður og fjallar í verkum sínum um „það sem við stritum við dag hvern“. En ekki er þar með sagt að hann hafi talið veruleikann aðgengilegan á einfaldan hátt og eitt af því sem við stritum við í daglegu lífi okkar er óskiljanleikinn sem drepið er á í sögunni. Hann tengist í sumum sögum Kafka mörkum lífs og dauða – ekki síst í

12 Þýðing Ástráðs Eysteinnssonar og Eysteins Þorvaldssonar á þessari sögu birtist fyrst í áður tilvitnuðu Kafkhefti *Bjarts og frú Emilíu* árið 1993. Hér er birt lítillaga endurskoðuð þýðing sem byggist á fræðilegri útgáfu eftirlátinna rita Kafka sem þýðendur höfðu ekki aðgang að þegar unnið var að þýðingunum fyrir *Bjart og frú Emilíu*.

sögubrotum sem hann skrifaði um veiðimanninn Grakkus.¹³ Um leið og hugað er að dulmagni þeirra landamæra – sem láta til sín taka í minningum, draumum, þrám og ýmsum „draugagangi“, þá taka þræðir dæmisögu og raunveruleika í sögu Kafka að flækjast að nýju. Sem rithöfundur var honum fyrirmanað að beita í heimsmyndasmíð sinni eingöngu jarðbundnu raunsæi, þótt hann hefði afbragðsgóð tök á því. Og þó að hann væri á varðbergi gagnvart myndrænni og táklegri beitingu tungumálsins, þá kallaði könnun hans á hugarheimum, á innri veröld manneskjunnar – sem mótast jafnt af líkamlegum sem hugarfarslegum tilvistarþáttum og áreiti – á ferðalög yfir ýmis mörk á borð við þau sem vikið er að í sögu hans um dæmisögurnar. Og þessi könnun eða „athugun“ leiðir í ýmsum tilvikum til annarskonar og óvenjulegrar, jafnvel að því er virðist órókrænnar samsetningar hins umrædda „raunveruleika“, eins og sjást munu dæmi um hér síðar.

Athugun og andagift

Nú skal aftur vikið að örsögnum í fyrstu bók Kafka, *Athugun*. Sumar þeirra sagna urðu til löngu áður en Kafka fékk innblásturinn sem fleytti honum gegnum vökunótt haustið 1912 og skilaði honum í land með smásöguna „Dóminn“. Sú sköpunarbylgja Kafka sem losnaði úr læðingi þessa haustdaga sækir ekki eingöngu í þau heildartök sem hann upplifir svo sterkt í sköpun þessarar sögu um son sem stendur á tímamótum; hefur trúlofast, býr sig undir að taka við stjórn fyrirtækisins úr höndum föður síns og virðist standa mun styrkari fótum í tilverunni en gamall vinur hans sem hafði flutt til útlanda en er honum ofarlega í huga á þessum orlagaríka degi. Sögurnar í *Athugun*, sem heitir *Betrachtung* á þýsku, eru til vitnis um annað form andagiftar sem Kafka tekur einnig með sér inn í hið frjóa sköpunartímabil sem áður hefur verið rætt. Orðið og hugtakið „Betrachtung“ er mikilvægt í sjónlistum, þar sem það sameinar sýn (áhorf) og íhugun, og Kafka er vísvitað að heimfæra þessa samþættun á svið ritlistar („athugun“ er hér einnig gaumgæfni). Örsögur hans verða oftár en ekki andartaksmyndir í orðum –

13 Sbr. „Veiðimaðurinn Grakkus“, sem birtist í Kafkahefti tímaritsins *Bjarts og frá Emilíu*, 34–37.

stundir þar sem staldrað er við, snögg sviðsmynd dregin upp og sjónum sérstaklega beint að einstökum atriðum hennar.

Sögurnar í þessari fyrstu bók Kafka mynda syrpu sem tekur til ferðalags frá bernsku til fullorðinsára og frá sveitaborpi til borgar. Reyndar er það einungis fyrsta sagan, „Börn á vegum úti“ sem á sér stað úti á landi, en þar sviðsetur Kafka frjálstan og óheftan heim barna sem að kvöldi dags þeysast í leikjum sínum um akurstíga og þjóðveginn, skóglendi og skurði. En þegar þau kveðjast og halda heim er sem sögumaður hafi snöggelst og hann ætlar sér annað:¹⁴

Ég ætlaði mér til borgarinnar í suðri en um hana var sagt í þorpinu okkar:

„Þar er nú fólk í lagi! Hugsid ykkur, það sefur ekki!“

„Nú hvers vegna ekki?“

„Vegna þess að það verður ekki þreytt.“

„Og hvers vegna ekki?“

„Vegna þess að þetta eru fábjánar.“

„Verða fábjánar þá ekki þreyttir?“

„Hvernig ættu fábjánar að verða þreyttir!“

Í næstu sögu, „Afhjúpun svikahrapps“, erum við stödd í borginni að kvöldlagi – líkt og við höfum umsvifalaust færst þangað. En sögumaður kveðst hafa verið mánuðum saman í borginni og er að átta sig á þeim fullorðinsleikjum sem þar fara fram; hann stingur af úr einum slíkum – einskonar merkingarlausu samtali við „svikahrapp“ – og fer rակleitt inn í samkvæmi. Í sögunum sem fylgja takast á félagsskapur og einvera borgarlífsins. Og eins og segir í sögunni „Ákvarðanir“ er stundum besta ráðið að „sætta sig við allt, hegða sér eins og þungur massi og láta ekki narra sig til að taka ónaudsynlegt skref ef svo virðist sem manni sé blásið úr stað, líta á hinn með augnaráði dýrs, finna til engrar iðrunar, í stuttu máli að þrýsta niður með eigin hendi þeim draugi lífs sem enn hjarir, efla semsagt enn þessa síðustu grafarró og láta ekkert standa nema hana.“ Lokaorð sögunnar, eftir þessa syrpu, eru: „Dæmigerð hreyfing í þesskonar ástandi er að strjúka litlafingri yfir augabrynnar.“¹⁵

14 Kafka, *Umskiptin og aðrar sögur*, 13.

15 Kafka, *Umskiptin og aðrar sögur*, 19.

Og sagan „Ógæfa piparsveinsins“ er óhjákvæmilegt brot úr borgarflórinni. Að vera ógiftur fram á fullorðinsár var örlagaríkara hlutskipti bæði karla og kvenna í borgarlífi snemma á 20. öld en nú er raunin – og piparsveinninn Kafka þekkti það af eigin raun að „horfa forviða á ókunnug börn og mega ekki endurtaka í sífellu: „Ég á engin““, og kannski einnig það að „tileinka sér hegðun eins eða tveggja piparsveina úr æskuminningunum.“¹⁶ En piparsveinstilveran í verkum Kafka birtist einnig sem ákveðið framhald af bernsku og unglingsárum sem þannig teygja sig inn í nýtt og framandi samhengi. Sagan „Skyggst út, annars hugar“ er hér í heild sinni:¹⁷

Hvað munum við aðhafast á þessum vordögum sem nú fara ódfluga í hönd? Snemma í morgun var himinninn þungbúinn en gangi maður núna að glugganum, þá undrast maður og hallar vanga að gluggahúningum.

Fyrir neðan sjást geislar hnígandi sólar á andliti stúlkunnar barnungu sem gengur þarna og litast um, og í sömu svípan sést hvar á hana fellur skuggi karlmanns sem skundar hraðar á eftir henni.

Fyrir en varir er maðurinn genginn hjá og andlit barnsins er albjart.

Það gæti verið sami sögumaður sem á orðið í sögunni „Farþeginn“ og er í fyrstu ráðvilltur en svo stígur stúlka inn á sjónarsvið hans og þá tekur sagan á sig mynd. Hugsanlegt er að einhverjum lesendum finnist augnaráð sögumanns óþægilegt og sagan gæti líka verið til vitnis um fatablæti Kafka, sem nokkuð hefur verið fjallað um í fræðunum.¹⁸ En hér sem oftast skyldi maður þó forðast að slá saman sögumanni og höfundu:¹⁹

Ég stend á pallstæði raflestarinnar og er í algerrri óvissu um stöðu mína í heimi þessum, í þessari borg, í fjölskyldu minni. Ég gæti ekki einu sinni gefið minnstu vísbendingu um hvaða réttmætar kröfur ég gæti gert í einu eða öðru efni. Ég hef enga afsökun fyrir því að ég stend á þessum palli,

16 Kafka, *Umskiptin og aðrar sögur*, 21.

17 Kafka, *Umskiptin og aðrar sögur*, 25.

18 Sbr. bók Mark M. Anderson: *Kafka's Clothes. Ornament and Aestheticism in the Habsburg Fin de Siècle* sem kom út hjá Oxford University Press árið 1992.

19 Kafka, *Umskiptin og aðrar sögur*, 28–29.

held mér í þessa lykkju, læt berast með þessum vagni, að fólk víkur fyrir vagninum eða gengur í rólegheitum eða staldrar við fyrir framan búðar-gluggana. – Enginn krefst þessa heldur af mér, en það gildir einu.

Vagninn nálgast biðstöð, stúlka nokkur tekur sér stöðu við tröppurnar og býst til að stíga út. Hún birtist mér svo greinilega sem hefði ég snert hana. Hún er dökkklædd, pilsfellingarnar bærast varla, treyjan er aðskorin og kraginn með hvítum fingurðum blúndum, vinstri hendinni styður hún flatrí við vegginn, regnhlífín í þeirri hægri nemur við næstefsta þrepið. Hún er brún í framan, nasavængirnir örlítið innfallnir, nefbroddurinn ávalur og þykkur. Hún hefur mikið, brúnt hár og blaktandi hárlokk við hægra gagnauga. Eyrað hennar litla liggur þétt að höfðinu, samt sé ég, af því að ég stend nærri, alla bakhlíð hægra eyrans og skuggann við rótina.

Þá spurði ég sjálfan mig: Hvernig getur staðið á því að hún er ekki undrandi á sjálfri sér, á því að hún er með lokaðan munn og segir ekki orð í þessa veru?

Ýmis tengsl má sjá milli sagnanna átján í bókinni, þótt þau verði ekki öll rakin hér. Í leik barnanna í fyrstu sögunni rekur eitt þeirra upp „stríðsöskur indíána“; í sögunni „Höfnunin“ ímyndar sögumaður sér að falleg stúlka hugsí sem svo hann sé „enginn þreklegur Ameríkani með vaxtarlag indíána“ og ekki löngu síðar kemur lesandinn að sögunni „Ósk um að verða indíáni“ og hún hljóðar svo:²⁰

Ef maður væri bara indíáni, atíð viðbúinn, og á þeysandi hestinum, hallandi fram á við með sífelldum smátitrungi yfir titrandi jörðinni, uns maður sleppti sporunum því það voru engir sporar, uns maður kastaði taumnum því það var enginn taumur, og sá naumast landið framundan sem jafnslegna heidi, og nú enginn hrossháls lengur né hrosshaus.

Það er líkt og sögumaður bregði sér inn í þessa sögu en að hún taki strax að molna undan honum – veruleiki hennar varir einungis örskotsstund. Þegar lesandi hittir fyrir indíána í þriðja sinn í þessari litlu bók, þar sem fólk er annars ekki tilgreint eftir þjóðerni, er ekki fráleitt að velta fyrir sér hvort hinn skrifandi gyðingur spegli sig í örlögum þessara frumbyggja Ameríku sem var skákað til og frá

20 Kafka, *Umskiptin og aðrar sögur*, 35.

eftir þörfum hvítra landtökumanna, uns þeir fyrrnefndu misstu flest úr höndum sér, frelsið jafnt sem landið. Kafka vissi að saga gyðinga í Prag hafði á köflum einkennst af hliðstæðum tilflutningum, eignaburrð og landleysi. Tilvist þeirra hafði verið og var jafnvel enn hæpin. Kannski birtist sú hæpna tilvist einnig í sögunni „Trén“ þar sem höfundur seilist í kunnugleg tvenndarhugtök – sýnd og reynd:²¹

Því að við erum sem trjástofnar í snjónum. Að því er virðist hvíla þeir á jafnsléttu og með dálitlu stjaki ætti að vera hægt að þoka þeim burt. Nei, það er ekki hægt, því að þeir eru fasttengdir jörðinni. En sjá, jafnvel það er einungis sýnd.

Síðasta saga þessarar fyrstu bókar Kafka heitir „Hamingjuleysi“. Titillinn undirstrikar hneigið í þá veru í borgarlífi bókarinnar og tekur um leið utan um safnið með því að vera andhverfa leikgleðinnar sem einkennir börnin í upphafssögunni. Hér erum við sem oftast í vistarveru einbúans sem er jafnframt sögumaður. Við komum að honum þar sem hann hringsólar „líkt og á hlaupabraut á mjóu teppinu í herbergi mínu“ og virðist standa tæpt því hann lítur í „hyldýpi spegilsins“ og æpir – og ópið „stígur upp mótstöðulaust og getur ekki hætt, jafnvel þótt það þagni; þá opnuðust dyrnar í veggnum, mjög snögglega, því að nú þurfti að hafa hraðan á og jafnvel vagnklárarnir niðri á steinlögðu strætinu þrjónuðu eins og trylltir fákar með berskjaldaða barka í orustu.“²²

En þegar sagan virðist ramba á barmi brjálædis skýst inn um þessar dyr „barn eins og lítill draugur“ – og þar með styrkjast enn tengslin sem og andhverfan við fyrstu söguna. Og nú hefst kostulegt samtál sögumanns við þetta barn eða draug sem er hugsanlega hans annað sjálf (reyndar þérar sögumaður hinn barnunga gest). Þeir tala að mestu í kross og sagan fjarar út á tragíkómískan hátt – en óljóst er hvað verður um drauginn. Þess má geta að í dagbók sinni og bréfum vikur Kafka stundum að draugum borgarinnar; það var ekki hlaupið að því að losna við þá.

21 Kafka, *Umskiptin og aðrar sögur*, 36.

22 *Umskiptin og aðrar sögur*, 37.

Enn fleiri smáprósar

Eins og ætti að hafa komið fram hér er engin ástæða til að vanmeta þetta fyrsta bókarverk Kafka og örsögurnar sem hún geymir. Þótt hann hafi ekki hugsað um þær sem stíflubrest á borð við þann sem hann upplifði þegar hann skrifaði smásöguna „Dóminn“, þá er ljóst að þessar örsögur voru mikilvægur þáttur í mótun hans sem rithöfundar. Hafi hann unnið úr ólgu og örlyndi sköpunar þegar hann skrifaði „Dóminn“ – en slík einkenni má einnig sjá í öðrum verkum hans, einnig lengri sögunum sem hann fékk ekki fulltamið – þá skerptu örsögurnar í senn hugmyndavinnu hans og sviðsetningar.

Enda hélt hann síðar áfram að skrifa örsögur. Í bókinni *Sveitalæknir (Ein Landarætt)* sem út kom 1919 eru 14 sögur, þar af átta örsögur – eða jafnvel tíu, eftir því hvert viðmiðið um lengd örsagna er. Fyrsta sagan í safninu heitir „Nýi lögfræðingurinn“ og hefst svo: „Við höfum fengið nýjan lögfræðing, hann dr. Búkífalos. Útlit hans minnir lítið á þá tíma er hann var enn stríðsfákur Alexanders af Makedóníu.“²³ Hér er Kafka tekinn að nýta örsagnaformið til samræðna við fornan sagnaarf og hann átti eftir að gera það í talsverðum mæli á seinni hluta ferils síns. Megnið af því efni fannst í þeim eftirlátinu ritum sem Brod kom síðar á framfæri, meðal annars þetta „svar“ Kafka við Babelsturninum, þeirri ofrausn mannkynsins:²⁴

Hvað ertu að byggja? – Ég ætla að grafa göng. Framfarir verða að eiga sér stað. Ég er staddur of hátt uppi.

Við gröfum Babelsgryfjuna.

Og svona tekur Kafka á sögninni um Prómeþeif – í stuttu en mögnuðu samspili goðsagna og náttúru:²⁵

23 *Umskiptin og aðrar sögur*, 213.

24 Þessi tilvitnun er sótt í tímanitið *Bjart og frí Emilíu* (Sérrit – Franz Kafka), 16.

25 Þýðing þessarar örsagnar birtist einnig í Kafkahefti *Bjarts og frí Emilíu*, en þetta er endurskoðuð gerð sem varð til sem framlag í bókina *Byrgið* en hún kemur út hjá Forlaginu snemma á næsta ári og hefur að geyma fjölmargar örsögur, auk kjarnyrða, smásagna og nívella úr eftirlátnum ritum Franz Kafka.

Sögnin leitast við að skýra hið óskýranlega; þar sem hún sprettur af sannleiksgrunni hlýtur hún að hafna aftur í óskýranleikanum.

Fjórar sagnir herma frá Prómeþeifi. Samkvæmt þeirri fyrstu var hann hlekkjaður fastur í Kákásusfjöllum, því að hann hafði sviðið guðina í þágu mannanna, og guðirnir sendu erni sem átu af sívaxandi lifur hans.

Samkvæmt annarri þrýsti Prómeþeifur, sárkvalinn af goggunum sem hjuggu í hann, sér æ lengra inn í bjargið uns hann rann saman við það.

Samkvæmt þeirri þriðju gleymdust svik hans er árpúsundir liðu, guðirnir gleymdu, ernirnir, hann sjálfur.

Samkvæmt þeirri fjórðu urðu allir þreyttir á ástæðuleysi þess sem orðið var. Guðirnir þreyttust, ernirnir þreyttust, sárið lokaðist þreytt.

Eftir stóð hinn óskýranlegi klettaveggur.

Kafka samdi, einkum á árunum 1917 og 1918, einnig allmarga stutta texta sem hann setti ekki undir neina yfirskrift en hafa yfirléitt verið kallaðir „afórismar“, þ.e. málshættir eða kjarnyrði, þar sem þeir eru greinilega samdir með vísun til þeirrar textahefðar. Sumir þessara texta eru býsna nálægt stystu örsögum Kafka, til dæmis „Trjánum“ sem birtist hér að framan. Hér koma þrjú af kjarnyrðum Kafka:²⁶

Hinn sanni vegur liggur eftir línu sem ekki er strekkt hátt uppi heldur rétt ofan við jörð. Hún virðist fremur ætluð til að um hana sé hrasað en eftir henni gengið.

Tvær eru meginsyndir mannsins og af þeim eru allar aðrar spröttnar: óþolinmæði og hirðuleysi. Vegna óþolinmæðinnar voru þau hrakin burt úr Paradís, vegna hirðuleysisins snúa þau ekki aftur. En ef til vill er eingöngu ein meginsynd: óþolinmæðin. Þau voru hrakin burt vegna óþolinmæðinnar, vegna óþolinmæðinnar snúa þau ekki aftur.

Fjölmargir skuggar hinna framliðnu fást við það eitt að sleikja vatnsflaum dauðafljótsins, vegna þess að það er frá okkur runnið og býr enn yfir saltbragði úthafa okkar. Fljótið hryglir sig þá af viðbjóði, streymir til baka og fleytir hinum dauðu aftur til lífsins. Þeir gleðjast við, syngja þakkarljóð og strjúka fljótinu, sem er í uppnámi.

26 Franz Kafka, „Tuttugu kjarnyrði“, 13.

Í vinnukompum Kafka má finna fjölmarga handskrifaða texta er hafa verið prentaðir í bókum sem geyma eftirlátin rit hans. Þessir textar eru af ýmsu tagi og stundum skrifaðir í handahófskenndri röð og iðulega óljóst hvað höfundur ætlaði sér með þá. Snemma árs 1917 þárar hann til dæmis þessar línur, án titils eða frekara samhengis:

Sérhver maður ber í sér herbergi. Þessa staðreynd má meira að segja sannreyna með heyrninni. Ef einhver gengur hratt og maður leggur við eyra, svo sem að næturlagi þegar allt er kyrrt um kring, þá má til dæmis heyra glamrið í veggspogli sem ekki hefur verið nógu vel festur.²⁷

Þessi texti hefur stundum verið kallaður kjarnyrði, hugsanlega vegna þess að Kafka var um svipað leyti að semja flokk kjarnyrða. En þetta er líka ósvikin „athugun“ og örsaga í þeim skilningi – og jafnframt ákveðinn frásagnarleikur. Í stað einstaklings í herbergi, eins og raunin er í ýmsum sögum Kafka, lætur hann sem herbergi sé að finna í sérhverjum einstaklingi. Ætla mætti að veggspogill í því tilvistarrými þjónaði sjálfsmynd þess einstaklings og þar með einnig duldu kenndum hans og vitund – og því kannski varhugavert að spegillinn sé illa festur. Þessi texti er eiginlega sagnauppspretta í sjálfum sér.

Í dagbókum Kafka má einnig víða rekast á sköpunarumbrot eða vangaveltur er skila af sér tilraunum sem óvíst er að Kafka hafi nokkurn tíma ætlað sér að birta. Í dagbókarklausu þann 6. desember 1921 er hann að kvarta yfir því hvað myndmál hafi oft sjálfvirk áhrif á skrif – hann hefur verið að lesa bréf þar sem segir: „Ég ylja mér við það á þessum dapurlega vetri.“ Skrifin standa ósjálfbjarga gagnvart slíkum átroðningi. En svo skrifar hann í beinu framhaldi: „Tvö börn, ein í íbúðinni, stigu upp í stórt koffort, lokið skall í lás, þau gátu ekki opnað og köfnuðu.“²⁸ Þarna er í skyndingu komin saga í tuttugu orðum, ein af hrollvekjum Kafka, en hún er jafnframt ferðasaga, því að þótt koffortið haggist ekki þá er þarna farið yfir þau landamæri lífs og dauða sem bar á góma fyrr í þessari grein.

27 Kafka, *Nachgelassene Schriften und Fragmente* I, 310. Um eftirlátin textasöfn Kafka fjalla ég nánar í eftirmála *Byrgisins*, en sú bók – sem kemur út hjá Forlaginu á fyrrihluta næsta árs – geymir fjölmargar örsögur Kafka, auk kjarnyrða, sögubrot, smásagna og nívella í íslenskri þýðingu.

28 Kafka, *Tagebücher 1910–1923*, 343.

Í athyglisverðri yfirlitsgrein um skáldskaparfræði stuttra frásagna hefur bókmenntafræðingurinn Spyros Kiosses velt því fyrir sér hvort ekki færi vel á því að skipta mjög stuttum sögum í tvo flokka, annars vegar „microfiction“ (örsögur) en hins vegar „flash fiction“ (leiftursögur). Meðan örsögur eigi það sameiginlegt með smásögum að koma á framfæri heildstæðum frásagnarheimi, þá feli leiftursögur í sér „brot af slíkum heimi“ („a fragment of such a world“).²⁹ Þetta tel ég vera hærna aðgreiningu, meðal annars út frá athugunum mínum á hinum ýmsu frásögnum Franz Kafka. Hin brotakenna sköpun einkennir flest lengri frásagnarverk hans, meðal annars allar þrjár skáldsögurnar, og einnig mörg þeirra styttri. Orðknöppum sköpunarverkum Kafka má sumum lýsa sem smáum brotum, en það er hinsvegar ekki sjálfgefið að brotið sé einkenni smæðar. Þótt sumum kunni að þykja einkennilegt að skáldsögu eins og *Höllinni* eftir Kafka sé lýst sem „broti“, þá er hún það – ekki vegna þess að hún sé sköpuð sem slík heldur vegna þess að hún er ófullgerð. Það má velta vöngum yfir því hvort lífsviðhorf og/eða fagurfræði Kafka hafi torveldað honum að ganga frá stórum frásagnarheimum, en þeir eru samt ríkulega merkingarbærir í sínu brotna ástandi. Á hinn bóginn býr þessi sami höfundur yfir kynngimagnaðri gáfu í sköpun mjög smárra en sterkra frásagnarheilda.

Flugur og Odradek

Fyrir tveimur árum kom út bókin *Með flugur í höfðinu. Sýnisbók íslenskra prósaljóða og örsagna 1922-2012*. Útgáfuna önnuðust þau Kristín Guðrún Jónsdóttir og Óskar Árni Óskarsson. Kristín samdi inngang að safninu og fjallar þar um þessi bókmenntaform og það er ljóst að landamæri þeirra eru ekki afdráttarlaus en það dregur ekki úr gagnsemi hugtakanna. Sem betur fer reynir Kristín ekki heldur að draga óhagganleg landamæri milli örsagna og smásagna, því eins og hún segir réttilega:

„Hrein“ bókmenntaform eru ekki til, þau nærast hvert á öðru, og hvað varðar stuttu formin, hvort sem þau teljast prósaljóð eða örsögur, fara

29 Kiosses, „Towards a Poetics of Narrative Brevity: Short Story, Microfiction, Flash Fiction“, 13.

þau meira eða minna inn á lendur annarra, enda í sífelldri þróun. Hverju stendur lesandinn frammi fyrir: Örsögu, prósaljóði, anekdotu, fabúlu, brandara, ritgerð, stuttri færslu, bloggi, dæmisögu ...?³⁰

Ég held að það sé mjög erfitt ef ekki ómögulegt að greina á milli lengstu örsagna og stystu smásagna Franz Kafka og er ekki viss um að orðafjöldinn geti þar verið endanlegur mælikvarði, þótt lengd skipti vissulega máli. Eins er sem fyrr segir erfitt að slá striki á milli stuttra örsagna og sumra kjarnyrða Kafka og á þeim slóðum hef ég stundum velt fyrir mér hvort ekki megi horfa á textann út frá sögu og eigindum prósaljóða. En smáprósar Kafka geta þó að mínu mati frekar kallast örsögur en prósaljóð og Kristín virðist einnig þeirrar skoðunar þegar hún vísar að því að spænskumælandi örsagna-höfundar hafi meðal annars litið til verka Franz Kafka.³¹

Spennandi hefði verið að þreifa fyrir sér með samanburð á örsögum Kafka og þeim áhugaverðu og fjölbreyttu íslensku smáprósum sem finna má í safninu sem þau Kristín og Óskar Árni tóku saman, en það verður að bíða annars tíma. Ég fel Franz Kafka að eiga síðustu orðin í þessari grein, því ég lýk henni með örsögu eftir hann sem nefnist „Die Sorge des Hausvaters“ á frummálinu en „Áhyggjur húsbóndans“ á íslensku.³² Orðið „húsfadir“ er að vísu til á íslensku sem og „fjölskyldufadir“ – en orðið „Hausvater“, sem er ekki lengur í virkri notkun í þýsku, getur einnig átt við um yfirmann á einhverskonar hæli. Þannig að „húsbóndi“ er nærtækt orð, meðal annars vegna þess að það er stundum notað um eiginmenn og feður – en telst núorðið væntanlega gamaldags í þeirri merkingu.

Þetta er saga um einhverskonar flökkuveru með nafn sem ekki virðist eiga sér almennilega staðfestu fremur en veran sjálf. Hugsanlegt er að húsakynninn séu í Prag þar sem slavneskir og þýskir málheimar mættust þegar sagan var skrifuð. En hvernig tókum getur lesandi náð á þessari sögu? Er þetta fantasía um furðuveru sem fer

30 Kristín Guðrún Jónsdóttir, „Sungið eða sagt? Um prósaljóð og örsögur“, 28. Kristín leggur enn fremur til (bls. 29) að hugtakið „smáprósi“ sé notað sem regnhlífarhugtak fyrir ýmskonar stutta texta og þar undir mætti hugsa sér örsögur, prósaljóð, dæmisögur, fabúlur, anekdotur, skemmtisögur, ör-esseyyjur, aforisma og önnur stutt form.“

31 Kristín Guðrún Jónsdóttir, „Sungið eða sagt? Um prósaljóð og örsögur“, 22.

32 Franz Kafka, „Áhyggjur húsbóndans“, *Umskiptin og aðrar sögur*, 244–245.

ein saman og er engum öðrum lík? Í frumtexta líkt og í þýðingu er vísað til verunnar í karlkyni – en gæti það ekki verið tilviljun eða misskilningur? Er þetta ef til vill einhver sem hefur umbreytt eins og Gregor Samsa í *Umskiptunum*, nema hvað veran hefur ekki breyst í annars konar dýr heldur í hlut – sem er þó lifandi eða getur að minnsta kosti talað. Er þetta ef til vill staðgengill höfundarins? Þeir deila með sér k-inu sem er einnig að finna í nöfnum aðalpersóna skáldsagna Kafka, þ.e.a.s. Karli, Jósef K. og K. Og getur ekki verið að keflið og þverpinnarnir tveir myndi stafinn K?

Frásögnin sem slík er einnig óvenjuleg. Lengi vel er ekki víst hver segir söguna, þetta hljómar líkt og hlutlaus, jafnvel ögn fræðileg lýsing, allt þar til við rekumst á orðin „okkar hús“. Þetta er semsé húsbóndinn sem talar og sökum smæðar Odradeks (eins og hæfir örsagnahetju) ávarpar húsbóndinn hann „sem barn“. Þá fer nú að stytast í drauginn, hlýtur einhver að hugsa. Enda er húsbóndanum ekki rótt. Og kannski ekki lesandanum heldur.

Sumir segja að orðið Odradek sé af slavneskum uppruna og þeir reyna að sýna fram á myndun orðsins á þeim grundvelli. Aðrir eru hinsvegar þeirrar skoðunar að það sé af þýskum uppruna, það hafi einungis orðið fyrir slavneskum áhrifum. En vegna óvissu beggja skýringa er líklega með réttu hægt að álykta að hvorug þeirra eigi við, enda er með hvorugri hægt að finna merkingu í orðinu.

Að sjálfsgöðu myndi enginn fást við slíkar rannsóknir ef ekki væri í rauninni til vera sem heitir Odradek. Við fyrstu sýn lítur hún út sem flatt, stjörnulaga tvinnakefli, og virðist raunar einnig vera vafin tvinna; reyndar eru það væntanlega bara gamlir, slitnir tvinnaspottar, hnýttir saman og í flækju, af ýmsum gerðum og í ýmsum litum. En þetta er ekki eingöngu kefli, heldur gengur lítill þverpinni út úr miðri stjörnunni og við þennan pinna tengist síðan annar svo að þeir mynda rétt horn. Með hjálp þessa seinni pinna á aðra hlið og eins stjörnubroddsins á hina getur þetta fyrirbæri staðið upprétt eins og á tveimur fótum.

Freistandi væri að halda að þessi skapnaður hefði áður búið yfir formi sem bæri vitni einhverjum tilgangi og hefði nú einungis brotnað. En þetta virðist ekki vera reyndin; að minnsta kosti finnast þess engin merki; hvergi er vankanta eða brotasár að sjá sem vísbendingu gæfu um eitthvað slíkt; allur virðist skapnaðurinn raunar tilgangslaus en heilsteyptur á sinn

hátt. Annars er ekki hægt að segja neitt nánar um hann, þar sem Odradek er einstaklega kvikur í hreyfingum og ógerlegt að handsama hann.

Hann dvelur til skiptis uppi á háalofti, í stigahúsinu, á göngunum og í forstofunni. Stundum sést hann ekki mánuðum saman; þá hefur hann sennilega flust í önnur hús; aldrei bregst þó að hann snúi síðan aftur í okkar hús. Stundum þegar komið er út úr dyrunum og hann hallar sér í þann mund upp að handriðinu fyrir neðan fær maður mikla löngun til að ávarpa hann. Að sjálfsgöðu leggur maður engar erfiðar spurningar fyrir hann, heldur meðhöndlar hann – sjálf smæð hans freistar til þess – sem barn. „Hvað heitir þú?“ spyr maður hann. „Odradek,“ segir hann. „Og hvar býrðu?“ „Aðsetur óákveðið,“ segir hann og hlær; en það er einungis þesskonar hlátur sem hægt er að hlæja án lungna. Hann hljómar líkt og skríjál í föllnum laufblöðum. Þar með er samræðum yfirleitt lokið. Annars eru jafnvel þessi svör ekki alltaf á reiðum höndum; oft er hann lengi þögull eins og viðurinn sem hann virðist vera.

Árangurslaust spyr ég sjálfan mig hvað um hann muni verða. Skyldi hann geta dáið? Allt sem deyr hefur áður haft einhverskonar markmið, sinnt einhverskonar starfa og orðið útslitið við það; þetta á ekki við um Odradek. Skyldi hann einhverntíma eiga eftir að veltast niður stigann með tvinnaspotta í efirdragi fyrir fótum barna minna og barnabarna? Hann gerir engum mein að því er séð verður; en sú hugmynd að hann kunni að lifa mig er mér næstum því kvalafull.

HEIMILDASKRÁ

- Anderson, Mark M. *Kafka's Clothes. Ornament and Aestheticism in the Habsburg Fin de Siècle*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Bjartur og frú Emíliá. *Tímarit um bókmenntir og leiklist*. Nr. 10, 1993 (Sérrit – Franz Kafka).
- Kafka, Franz. *Ameríka*. Þýðendur Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson. 2. útgáfa. Reykjavík: Forlagið, 2021.
- Kafka, Franz. *Bréf til föðurins*. Þýðendur Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson. Reykjavík: Forlagið, 2008.
- Kafka, Franz. *Nachgelassene Schriften und Fragmente I*. Ritstj. Malcolm Pasley. Frankfurt am Main: S. Fischer, 1993.
- Kafka, Franz. *Tagebücher 1910-1923*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1973.
- Kafka, Franz. „Tuttugu kjarnyrði“. Þýðendur Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson. *Lesbók Morgunblaðsins*, 19. júlí 2008, bls. 13.
- Kafka, Franz. *Umskiptin og aðrar sögur*. Þýðendur Ástráður Eysteinnsson og Eysteinn Þorvaldsson. Reykjavík: Forlagið, 2022.
- Kiosses, Spyros. „Towards a Poetics of Narrative Brevity: Short Story, Micro-fiction, Flash Fiction“. *International Journal on Studies in English Language and Literature (IJSPELL)*, Vol. 9, Issue 1, January 2021: 9-18. <https://doi.org/10.20431/2347-3134.0901002>
- Kristín Guðrún Jónsdóttir. „Sungið eða sagt? Um prósaljóð og örsögur“. *Með flugur í höfðinu. Sýnisbók íslenskra prósaljóða og örsagna 1922-2012*. Ritstj. Kristín Guðrún Jónsdóttir og Óskar Árni Óskarsson, Reykjavík: Forlagið, 2022: 15–46.
- Stach, Reiner. *Kafka. Die frühen Jahre*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2016 (upphafleg útgáfa 2014).
- Stach, Reiner. *Kafka. Die Jahre der Entscheidungen*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2015 (upphafleg útgáfa 2002).
- Stach, Reiner. *Kafka. Die Jahre der Erkenntnis*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 2011 (upphafleg útgáfa 2008).
- Stach, Reiner. *Kafka von Tag zu Tag. Dokumentation aller Briefe, Tagebücher und Ereignisse*. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2018.

Örsagnaskáld með meiru Knappir textar og önnur ritmennska Franz Kafka

Grein þessi fjallar um hlut og mikilvægi örsagna í höfundarverki Franz Kafka. Fyrsta bók hans, *Athugun (Betrachtung)* er safn örsagna og þetta knappa frásagnarform setti umtalsverðan svip á þau verk sem hann gekk sjálfur frá til útgáfu, þó að meðal þeirra væru einnig nokkrar helstu smásögur Kafka sem og eitt þekktasta verk hans, nóvellan *Umskiptin (Die Verwandlung)*. Hinsvegar var meirihluti ritverka Kafka óútgefinn er hann lést og þau komu út á löngu árabili, fyrst þrjár skáldsögur en síðan einnig nóvellur og smásögur, og voru margar þessara frásagna ófrágengnar og mega kallast *brot*, þó svo að það hafi ekki komið í veg fyrir síðbúinn frama Kafka sem eins helsta sagnaskálds 20. aldar. Í greininni er m.a. vikið að hugtakinu „brot“ og það rætt með hliðsjón af bæði knöppum og víðfeðmum frásagnartextum höfundarins.

Í greininni er staldrað við viðbrögð Kafka sjálfs þegar honum lánaðist að semja smásöguna „Dóminn“ haustið 1912 með miklum innblæstri á einni nóttu. Þarna urðu viss þáttaskil á ferli höfundar sem var hartnær þrítugur og átti ekki nema rúmlega áratug ólifaðan – en afköst hans á þeim árum voru með ólíkindum. Hinsvegar vanmat Kafka hugsanlega sjálfur, að minnsta kosti framan af, þátt örsagna í frásagnarlist sinni. Þær áttu verulegan þátt í leit hans að eigin frásagnaraðferðum og sögurnar í fyrstu bók hans vitna um þá sýn og þá hikandi en skapandi ígrundun sem með einstökum sviðsetningum er ýmist mótvægi eða tvíefling sviptinganna í sögum Kafka. Enda tók Kafka aftur til við örsögurnar undir árslok 1916 og í safni eftirlátinna rita hans fannst drjúgur forði þeirra, en þær leita einnig fram sem sögubrot í dagbókum hans.

Rýnt er í örsögur Kafka, viðfangsefni þeirra, innri byggingu og þann samslátt samfélagsmynda og fantasíu sem einkennir margar þeirra – og í greininni birtast nokkrar af sögunum reyndar í heild, þökk sé smæð þeirra.

Lýkilord: frásagnargreinar, örsögur, brot, höfundarverk, skáldskaparferill, Franz Kafka

A Microfiction Writer and More Very Short Stories and Other Writings of Franz Kafka

This article discusses the part and significance of microfiction in Franz Kafka's literary career. His first book, *Contemplation* (*Betrachtung*) is a collection of microfiction texts and this restricted form of expression was a salient component of the works he prepared for publication himself, although they also contained some of his most prevalent short stories and one of his best known works, the novella *The Metamorphosis* (*Die Verwandlung*). However, the majority of Kafka's writings were still unpublished when he died and they emerged posthumously over a period of several years, first his three novels, but then later more novellas and short stories. A number of these works of fiction were not completed and can be termed *fragments*, although this did not hamper Kafka's belated recognition as one of the foremost fiction writers of the 20th century. The article briefly dwells on the concept of fragment, in view of both the terse and voluminous narratives of Kafka.

Kafka's reaction to having successfully completed the short story "The Judgement" ("Das Urteil") in a single stretch of creativity, from evening till early morning, in the autumn of 1912, is discussed as a turning point in his writing career. He was approaching thirty and had a little more than a decade to live – but his achievements during that period are striking. Kafka may, however, have underestimated, especially early on, the role of microfiction in his story-telling art. It was instrumental in his narrative pursuits, and the short pieces in his first book attest to the vision and the hesitant but creative rumination which in the stage settings of his stories may either counterbalance or redouble the narrative agitation in Kafka's fiction. He had returned to microfiction by the end of 1916 and several of his very short tales were found in the collection of papers he left behind at his death

– but this branch of his fiction also frequently emerges in the shape of narrative fragments in his diaries.

The article examines some of Kafka's microfiction, its topics and structure, and the fusion of the social imaginary and fantasy that characterizes many of the stories – and some of them appear in their entirety (in Icelandic translations) within the article, thanks to their brevity.

Keywords: fiction genres, microfiction, fragment, authorship, literary career, Franz Kafka